

dubbele punt staat - deze dubbele punt in zes van de acht bijdragen, werkt eentonig - ietwat futiel aan, vooral indien men de waarde van deze notitie als bouwsteen in aanmerking neemt. De publikatie van enig bronnenmateriaal inclusief inleiding vormt de bijdrage van G.J. Hooykaas, 'Het reglement van de Raad van Ministers van 1850: beschouwingen en bescheiden over 'Thorbecke's eigenlijke revolutie'. De auteur weerlegt hiermee nogal omstandig dat 'Thorbecke's eigenlijke revolutie' in de opvatting van Alberts niet heeft bestaan. Dit valt niet als schokkend te kenschetsen. Noch schokkend, noch verrassend is ten slotte eveneens het laatste artikel van de hand van C.B. Wels, 'Van Karnebeeks breuk met de traditie', dat een met wijsheid getekend portret van de bekende minister van buitenlandse zaken bevat, waarbij veel steun werd ondervonden van Schuurisma's proefschrift.

Stellig is dit een geslaagde bundel. Toch bekruipt je na lezing het gevoel dat de tevredenheid erover je niet tevreden zou moeten stellen. Hopelijk doet dit de Utrechtse auteurs ook niet en vervullen zij de beloften die in een aantal bijdragen aanwezig zijn, Boogman ter ere.

Joh. de Vries

Ph.H. Breuker, M. Zeeman, ed., *Freonen om ds. J.J. Kalma hinne. Studzjes, meast oer Fryslan, foar syn fifensantichste jierdei* (Leeuwarden: De Tille, 1982, 357 blz., f75,—, ISBN 90 6553 007 x).

Ter gelegenheid van zijn vijfenzeventigste verjaardag is in 1982 een fraai gebonden feestbundel voor ds. J.J. Kalma verschenen. Het werk van Kalma dat zich concentreert op diverse aspecten van de geschiedenis van Friesland, klinkt in deze tweetalige bundel door, aangezien de redactie auteurs heeft aangezocht, wier interesse zich uitstrekt over één of meerdere terreinen die in de sfeer van Kalma's publikaties liggen. Een en ander resulteerde in een kloeke bundel met 25 bijdragen, verdeeld over vijf thematische velden, te weten taal en literatuur (6), kerk (8), maatschappij (4), staat en bestuur (2) en, tenslotte, wetenschap en Franeker hogeschool (5). Zo veelzijdig als het oeuvre van Kalma is, zo veelzijdig zijn ook de artikelen in deze erebundel.

Het onderdeel gewijd aan de kerkgeschiedenis wordt geopend met een artikel van W. Bergsma over de uit de omgeving van Sneek afkomstige en in Worms overleden Agge of Aggaeus van Albada (83-99). De auteur preludeert met dit artikel op zijn boek *Aggaeus van Albada (ca. 1525-1587) Schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid*, waarop hij in april 1983 aan de Rijksuniversiteit van Groningen is gepromoveerd.

D. Kooistra heeft met zijn 'Buitenkerkelijkheid en orthodoxie' (116-124) een stimulerende bijdrage geschreven over de opvatting dat de uittocht van de orthodoxie (afscheiding en doleantie) uit de hervormde kerk heeft bijgedragen tot verzwakking en ontbinding van de volkskerk, waardoor de buitenkerkelijkheid in Friesland al in een vroeg stadium een herkenbaar fenomeen werd. Deze opvatting is ondermeer verwoord door Staverman, in zijn studie *Buitenkerkelijkheid in Friesland* (Assen, 1954). Aan de hand van de volkstellingscijfers van 1889 en 1899 concludeert Kooistra dat twijfel over de juistheid van deze stelling, althans voor het laatste decennium van de negentiende eeuw, gerechtvaardigd is.

Verder komt het mij voor dat nog een aantal kerkhistorische bijdragen van breder belang is. Zo behandelt Oebele Vries een laat-middeleeuws onderwerp, te weten de totstandkoming van een vrijleen, dat is een prebende, waaraan geen zielzorg verbonden was (133-139). S. ten Hoeve geeft een voorbeeld van de invloed van de grotendeels absenteïstische

RECENSIES

grondbezitters op het beroepen van een predikant tegen de zin van de kerkeraad in zijn 'Een beroepingskwestie in Nijland; 1831-1834' (100-115). In een bijzonder authentieke bijdrage geeft T. van der Wal inzicht in de verhouding tussen gereformeerden en (vrijzinnig) hervormden te Blija in de jaren dertig; een juweeltje van een beschrijving van de gevolgen der kerkelijke verdeeldheid in een kleine Friese dorpsgemeenschap (125-132). Tenslotte bekritiseert R. Steensma de restauratiepraktijk van oude kerken in de jaren veertig en vijftig die heeft geleid tot onherstelbare verandering van het kerkinterieur. Steensma illustreert dit met een verhaal over de restauratie van de kerk in Augustinusga (158-164).

Het onderdeel 'maatschappij' bevat drie bijdragen die betrekking hebben op de sociale geschiedenis van Harlingen. J.J. Huizinga opent deze trits met een verhaal over het hongeroproer van 1847 (167-176). S. van der Woude behandelt de Harlinger periode van de lutherse predikant en latere anarchist Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 1870-1871 (177-191). H. Oldenhof besluit dit drieluik met een artikel over de staking in de export-slachterijen te Harlingen (maart 1914), waarbij de auteur op boeiende wijze inzicht verschaft in de verzoenende rol die de rooms-katholieke kerk heeft vervuld tussen de katholieke slagerspatroons en -gezellen. Dit optreden heeft in latere jaren geleid tot polarisatie tussen de katholieke en de NV V-bond van havenpersoneel in Harlingen (192-212). Verder wordt Kalma, schrijver van een groot aantal kleine biografieën, nog door A.F. Meilink geëerd met een levensbeschrijving van 'Lambertus Helprig Mansholt, Gronings socialistisch boer (1875-1945)' (213-226).

Het onderdeel 'staat en bestuur' wordt geopend met een opmerkelijke bijdrage van J.A. Faber over 'De endogamie van de Friese adel' (229-237), die hiermee een onderwerp uitdiept, dat destijds in zijn dissertatie *Drie eeuwen Friesland* (Wageningen, 1972) slechts zijdelings ter sprake kon komen, namelijk de gewoonte bij de Friese adel om zijn huwelijkspartners praktisch uitsluitend binnen de eigen groep te zoeken. Overigens was dit met de term endogamie aangeduide huwelijkspatroon geen privilege van de Friese adel, ook elders kwam het veelvuldig voor. Faber probeert voor Friesland dit patroon te verklaren en komt tot de voorlopige, hypothetische conclusie dat de strikte endogamie van de Friese adel gedurende het tijdvak van de vijftiende tot en met de achttiende eeuw veeleer een aanwijzing vormt voor de hoge ouderdom van deze adel, zoals N.E. Algra stelt, dan voor het pas in de late middeleeuwen ontstaan van de Friese adel, zoals Gosses meent. Verder bevat dit onderdeel nog een - te wijldopig - artikel van J. Visser over welke bronnen kunnen worden gebruikt voor de 'parlementaire' geschiedenis van Friesland vóór 1795 (238-251).

Liefhebbers van Waterbolks oeuvre komen ook in deze bundel aan hun trekken - en wel in het onderdeel 'wetenschap en hogeschool' - met een artikel over een staatsrechtelijk werk van de humanistische rechtsgeleerde Joachim Hopperus (1523-1576), die vanaf 1566 in Madrid de weinig benijdenswaardige functie van adviseur van Filips II over Nederlandse zaken heeft vervuld. E.H. Waterbolk stelt dat Hopperus' werk er mede toe heeft bijgedragen dat de Friese geschiedenis werd getild uit de klassieke sfeer naar de verbinding met Scandinavië (255-265). Verder schrijft M.H.H. Engels over 'De Franeker Academiebibliotheek vóór 1700' (266-284). F. Postma en A. Krikke leveren een bijdrage aan de geschiedenis van het universitaire onderwijs met een artikel over Bernardus Schotanus (1598-1652), die in Franeker, Utrecht en Leiden heeft gedoceerd en wiens onderwijsmethode tot in de achttiende eeuw een rol heeft gespeeld bij het juridisch onderwijs in Nederland (285-301).

Een opvallend artikel in deze bundel is de bijdrage van Theo Veen, getiteld 'Van Vranck tot Kluit. Theorieën over de legitimatie van de soevereiniteit der Staten Provinciaal (1587-1795)' (302-324). Dit artikel vertoont inhoudelijk een grote overeenkomst met zijn 'De le-

gitimatie van de souvereiniteit der Staten bij Huber en Kluit', *BMGN*, XCVII (1982) 185-215.

Het artikel van Ph.H. Breuker over de achttiende-eeuwse inenting tegen de veepest in West-Europa - waartoe de auteur ook ondermeer Denemarken en de Duitse staten heeft gerekend - (325-350) ontleent zijn belang vooral aan de uitvoerige literatuurlijst (met gedrukte en geschreven bronnen uit de desbetreffende periode en literatuur uit de daaropvolgende eeuwen) en aan het chronologisch overzicht van bedoelde inenting. Het is jammer dat probleemstelling en conclusie ontbreken. Verder zou de tekst aan leesbaarheid hebben gewonnen, wanneer de veelvuldige literatuurverwijzingen in voetnoten waren opgenomen.

Als afsluiting wil ik nog opmerken dat de redactie van deze bundel heeft gestreefd naar een boek dat ook op zichzelf beschouwd van belang zou zijn; het zou een indruk moeten geven van de diversiteit en kwaliteit van het betreffende Friesland verrichte historische onderzoek. In die opzet is de redactie mijns inziens wel geslaagd. Afgezien van het ontbreken van een synthese - een verschijnsel dat inherent lijkt te zijn aan het fenomeen gelegenheidsbundels als deze - bevat het boek een opmerkelijk aantal grondige en stimulerende bijdragen die een bredere bekendheid verdienen dan alleen de vriendenkring rond Kalma.

A.Sj. van der Goot

M. Smeyers, ed., *Archivum artis lovaniense. Bijdragen tot de geschiedenis van de kunst der Nederlanden. Opgedragen aan prof. em. dr. J.K. Steppe* (Leuven: Peeters, 1981, viii + 415 blz., BF 1.485,—, ISBN 28 0170 175 0).

Deze bundel is verschenen ter gelegenheid van het emeritaat van J.K. Steppe en weerspiegelt de veelzijdigheid van zijn persoonlijke belangstelling. M. Smeyers schetst kundig en precies het gevulde curriculum van de gevierde, terwijl Chr. van Vlierden en L. Burie de bibliografie van zijn geschriften samenstelden en op die wijze diens wetenschappelijke bedrijvigheid duidelijk in het licht stellen. Een vijftal artikelen zijn iconografische studies. E. Dhanens preciseert de geschiedenis, iconografie en betekenis van het aan Rogier van der Weyden toegeschreven Bladelin-retabel, dat zich sinds 1834 in het Berlijnse museum (Berlijn-Dahlem, Staatliche Museen) bevindt. H. Pauwels bespreekt de iconografie van het zestiende-eeuwse schilderij 'de Zondvloed' uit de collectie van de Koninklijke Musea voor schone kunsten van België te Brussel, en oppert dat dit kunstwerk wegens zijn technische karakteristieken eventueel aan Herri met de Bles zou kunnen worden toegeschreven. W. Berge bestudeert de iconografie van de abdijkerk te Ninove. Chr. Ceulemans behandelt een iconografisch en stilistisch erg interessante reeks schilderijen uit de Sint-Amanduskerk in Stokrooie en duidt Lambert Lombard aan als de 'inventor' ervan. W. Le Loup tenslotte onderzoekt de onderlinge iconografische beïnvloeding van prenten, tekeningen en schilderijen uit de verzamelingen van de Brugse stedelijke musea.

De Zuidnederlandse kunsthandel en kunstexport komen in diverse bijdragen aan de orde. Zo vestigt H.J. de Smedt de aandacht op een retabel in de Katholieke Pfarrkirche S. Regina in Rhynern (Westfalen), dat een typisch Antwerps exportproduct is en vergelijkt het met een retabel in de Evangelische Pfarrkirche van het nabijgelegen Lünern. Dit laatste vertoont heel wat iconografische overeenkomsten met dat van Rhynern en is een voorbeeld van de invloed die van de Zuidnederlandse kunst in het buitenland uitging, maar is anderzijds qua uitvoering en stijl dan toch weer volledig verschillend. R. Szmycki bespreekt een tot voor kort onbekend gebleven geschilderde triptiek van de heilige familie met in de bijluiken de heilige Catharina en de heilige Barbara, die momenteel berust in het diocesaan museum van Gdansk-Oliwa. Hij schrijft ze toe aan Jan Mertens Janssone